

Кузьменко В. І.

Національна академія Служби безпеки України

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ КОНЦЕПТУ «ВІЙСЬКОВИЙ» В РОМАНІ У ВІРШАХ «БЕРЕСТ» АНАТОЛІЯ ШКУЛІПИ

У статті проаналізовано та узагальнено різні підходи до розуміння концепту як оперативно-змістової одиниці мислення людини, що має комплексний інформаційний характер у царині сучасної лінгвістики. Подано й підтримано кут зору дослідниці Олександри Газуди, згідно якого концепт потрактовано крізь призму багатоаспектності, передусім як ментального і мисленнєвого утворення, що базується на багатоманітності смислів у мовознавстві і використовується у процесі когнітивної (пізнавальної) людської діяльності.

Проаналізовано особливості використання військової лексики в романі у віршах «Берест» (2011) сучасного українського поета Анатолія Шкуліпи.

З'ясовано, що поштовхом до написання твору стало присвоєння ветерану війни Олексію Бересту звання «Герой України». Події в романі у віршах мають не епізодичний, а достатньо розгорнутий у сюжетній реалізації характер. Автор присутній у його сюжеті своєрідно, через ліричні відступи, філософські авторські монологи, які ніби підсвічують канву всього твору з різних боків і позицій, а також через вживання військової лексики й термінології – лінгвокультурних параметрів концепту «військовий».

На основі тексту твору класифіковано військову лексику за сферами вживання: професійна військова лексика періоду Другої світової війни, військові звання, військова зброя. Зазначено, що з метою відчуття читачем справжньої військової атмосфери автор роману у віршах «Берест» використовує загальноприйняті військові назви на позначення тактичних підрозділів у війську для ведення бою: «армія», «дивізія», «батальйон», «рота», «аеромобільні війська», «піхота», «артилерія» тощо.

Зроблено висновок про те, що концепт «військовий» в романі у віршах «Берест» А. Шкуліпи належить до основних і має високий ступінь актуалізації й доволі розмаїту систему лексичної репрезентації. Вербалізація лінгвокультурних параметрів концепту «військовий» спирається не лише на традиційні, усталені номена, але й на новотвори, що віддзеркалюють ставлення українського суспільства до своїх захисників.

Встановлено, що мовотворчість автора роману у віршах є своєрідним палімпсестом, цілісною динамічною системою, органічним сплавом мови та культури.

Ключові слова: концепт, термін, роман у віршах, військова лексика, лінгвокультурні параметри.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві побутує доволі широке розмаїття кутів зору стосовно поняття концепту, внаслідок чого досі не маємо єдиного загальноприйнятого обґрунтування терміна. Поза тим і в літературознавстві також дослідники оперують ним. Розмитість, нечіткість визначень поняття концепту як такого у свою чергу позначається і на розпливчатості розуміння конкретних реалізацій концептів, у тому числі й концепту «військовий». Отже, множинність дефініцій філологічної рецепції поняття концепту загалом і концепту «військовий» зокрема викликає потребу у постановці проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві концепт є об'єктом

лінгвокультурологічного та лінгвокогнітивного аналізу у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. Серед іноземних учених варто виділити кілька відомих авторів: Джордж Лакофф (George Lakoff) – один із засновників когнітивної лінгвістики, разом із Марком Джонсоном (Mark Johnson) у спільній праці «Metaphors We Live By» (1980) [13] розробили теорію концептуальної метафори. Згадані мовознавці аналізують, як метафори формують наше розуміння абстрактних концептів, таких як «влада», «любов», «свобода», та як ці метафори визначають нашу культуру і світогляд.

Осмисленню специфіки поняття концепту присвячені також студії українських лінгвістів: О. Газуди, О. Мельничук, О. Селіванової та ін.

Особливості концептуалізації військової лексики зосібна розглянуто у наукових публікаціях А. Андрухович, Т. Бикової, Л. Волік, І. Литовченко, П. Мельник, М. Юрковської та ін.

Дослідження шляхів систематизації військової лексики за сферами побутування спричинило появу різних типологій: за формою, функцією та використанням і т. д. Але досі в науці про мову, у царині когнітивної лінгвістики, обмаль публікацій, присвячених концепту «військовий».

Постановка завдання. В нинішніх умовах російсько-української війни вітчизняним мовознавцям непросто вивчати військову лексику у повному обсязі, оскільки нові слова і терміни з'являються майже щодня. Військовослужбовці ЗСУ, як і працівники військово-промислового комплексу нашої країни, перебувають у різноманітних обставинах і ситуаціях, які вимагають оперативно адаптуватися до подій на фронті, у тому числі й знайомитися з новою технікою, озброєнням, а відповідно і з новою термінологією. Таким чином, лінгвістам для вивчення нової лексики і термінології потрібен певний час, аби зафіксувати лексичні новотворення у спеціальних словниках. Проте здебільшого це виявляється надскладним завданням, оскільки військовослужбовці переважно комунікують за допомогою військового сленгу, з метою запобігання витоку таємної інформації.

У словесності, а надто в сучасній українській літературі, військова лексика вживається значно частіше та оперативніше, ніж у лексикографії. У цьому зв'язку поетична творчість А. Шкуліпи може бути вдячним матеріалом для дослідників військової термінології, адже переважна більшість книг і збірок віршів митця написані на військову тематику.

Актуальність статті зумовлена об'єктивною потребою у ретельному вивченні лінгвокультурних параметрів концепту «військовий» в романі у віршах «Берест» [12] Анатолія Шкуліпи, а також відсутністю фахових публікацій, присвячених осмисленню цієї теми.

Постановка завдання. Мета статті – осмислити та узагальнити наукові візії щодо поняття концепту в сучасній лінгвістиці й дослідити лінгвокультурні параметри концепту «військовий» в романі у віршах «Берест» Анатолія Шкуліпи.

Виклад основного матеріалу. Термін «концепт» запровадив лінгвіст, літературознавець і філософ С. Аскольдов-Алексеев (стаття «Концепт і слово», 1928), який тлумачив його

як родове поняття, «мислене утворення, що заміщує в процесі думки невизначену кількість предметів одного і того ж типу» [цит. за: 5, с. 526]. Іншими словами, концепт – це ментальне представлення, яке узагальнює та об'єднує в собі різні конкретні об'єкти або явища, що належать до одного роду. Скажімо, концепт «стіл» охоплює у собі різні види столів – письмові, пікнікові столи та інші, незважаючи на їхні габарити, різні форми, матеріали, з яких вони зроблені, але об'єднуючи їх за загальною ознакою – бути предметом, призначеним для розміщення на ньому чого-небудь.

Отже, концепт – це не конкретний предмет, а абстрактне поняття, яке дозволяє нам сприймати цілий клас подібних речей.

У сучасній науці про мову основний акцент ставиться на студіях, присвячених дослідженню лексем з урахуванням світоглядного людського досвіду, а також на вивченні процесу найменування, за якого мовні одиниці поєднуються з об'єктами, що позначаються ними.

Скажімо, Олена Селіванова потрактовує концепт як: інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, що ідентифікує сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого. При цьому дослідниця підкреслює, що ядром концепту є поняття, фіксоване у вигляді пропозиційних структур і позначене певною номінативною одиницею. Водночас концепти зароджуються впродовж пізнавальної діяльності, відображають і узагальнюють досвід людини, підводячи інформацію під певні вироблені суспільством категорії та класи. Оскільки слово є засобом доступу до концептуального знання, то воно може представляти різні концепти, тому мова є доволі компактним засобом концептуалізації [11, с. 256]. Згадана дослідниця обґрунтовує власне бачення концепту крізь призму інформаційності та функціональності, підкреслюючи пізнавальну свідому людську діяльність, у процесі якої формуються концепти.

Внаслідок узагальнення теоретико-методичних підходів до вивчення поняття концепту у сучасній науці про мову, Олександра Газуда обґрунтувала власну його рецепцію «як оперативної одиниці мислення крізь призму багатоаспектності, передусім як ментального і мисленнєвого утворення, що базується на багатоманітності смислів у мовознавстві

і використовується у процесі когнітивної (пізнавальної) людської діяльності» [4, с. 42].

Ми приймаємо наведену вище дефініцію концепту згаданої дослідниці, як і її твердження про те, що концепт «зумовлює синергичний ефект передовсім на основі поєднання взаємозалежних наукових підходів у сфері когнітивної психології й когнітивної лінгвістики, що досліджують проблеми пізнавально-мисленнєвого характеру» [4, с. 42].

Стосовно лінгвокультурних параметрів концепту «військовий» в романі у віршах «Берест» Анатолія Шкуліпи варто зауважити, що лінгвокультурологічний підхід до осмислення лексичних явищ є достатньо напрацьованим у сучасному мовознавстві. Попри це, він залишається доволі перспективним, оскільки величезний масив мовного матеріалу (переважно сучасна українська література) ще не досліджені кризь призму означених кутів зору.

Ім'я автора роману у віршах «Берест» давно вже впізнаване серед тисяч яскравих зірок на горизонтах вітчизняної літератури, а написане ним цілком заслужено привертає до себе увагу читачів. Цікаві судження про його поезію у різний час залишили відомі письменники, критики й літературознавці – І. Качуровський, М. Слабошпицький, Л. Горlach, П. Сердюк та ін. Замітки, рецензії, статті, передмови й післямови до збірок і поетичних книг, літературний портрет А. Шкуліпи, дослідження основних мотивів його лірики і жанрів – все це склало б уже цілий том критичної літератури про художній доробок митця. Проте чимало проблем творчості поета досі вивчено недостатньо глибоко, окремі особливості ідіостилю, художнього світу Анатолія Шкуліпи – іще не розкриті й не прокоментовані. Немає наукових праць і про мовну картину його поетичних збірок і книг.

Поштовхом до написання роману у віршах «Берест» (2011) стало присвоєння ветерану війни Олексію Бересту звання «Герой України». Події в романі мають не епізодичний, а достатньо розгорнутий у сюжетній реалізації характер. Автор присутній у його сюжеті своєрідно, через ліричні відступи, філософські авторські монологи, які ніби підсвічують канву всього твору з різних боків і позицій, а також через вживання військової лексики й термінології – лінгвокультурних параметрів концепту «військовий».

Головна увага акцентується на центральному образі роману – Бересті. Щоб вирішити

проблему життя людини після її фізичної смерті, А. Шкуліпа вдався до відомого у літературі прийому – переміщення людської душі в рай чи пекло, як і в «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі, де душа небіжчика проходить через сім кіл пекла, перед тим, як потрапити до чистилища. Однак митець іде далі у своєму розумінні людського злочину: деяких героїв роману, як то Сталіна, не хоче приймати навіть пекло. Конфлікт твору автор визначає як одвічну боротьбу Добра і Зла, Правди і Кривди, Любові і Ненависті. На полі їх найзапеклішого бою він і вибудовує систему образів, де з одного боку – вільна Україна, а з іншого – її ненаситні недруги. За нею Берест, воїни, трудящий люд, а протидіють їм Гітлер, Берія, фашизм, слідчі, енкаведисти, корумпована влада будь-якого соціального устрою, покидьки суспільства.

А. Шкуліпа широко вдається до такого засобу творення як характеристика героя іншими персонажами. Про Береста говорять і друзі, й вороги (як не прикро – свої, за кого він не шкодував життя). Наприклад, учитель каже про юного Береста: *«Ні, таки романтик славний / З тебе виграниться, хлопче...»*. А голова колгоспу дає свою оцінку: *«Як і всі Берести, не лайдак ти... / Хто між перших зазначився рано, / Буде першим завжди і в усім!»*.

Отак політична пихатість і чванство вождів викреслили зі списку героїв Великої Перемоги прізвище, яке взагалі мало стати наріжним кам'ям солдатської слави й хоробрості. І то, виявляється, дрібниця, що молодші сержанти Єгоров і Кантарія забиралися на рейхстаг по живому Бересту, як по драбині, і що саме він, лейтенант Олексій Берест, а не вони, знімав зі своїх штанів ремінь і прив'язував ним до статуї Вільгельма на куполі, тобто на самісінькому вершечку слави, прапор, який переможно засвітив не туди і осяяв своїм промінням зовсім не тих. І завадила цьому ще менша дрібничка. Сталіну конче потрібно було зробити героями росіянина і грузина, одним із яких він народився, а другим – усе своє життя прагнув стати. Берест же – українець – усі плани вожда щодо всеможної величі перекреслив.

Типологія, зокрема й військової термінології, – дуже важливий процес мовознавства, оскільки за допомогою систематизації термінів можна виділити сфери та особливості вживання певних лексем. Здебільшого військові терміни класифікують за формою, функцією, використанням тощо. Також терміни мають особливий ступінь спеціалізації значень.

Тетяна Бикова, дослідниця військової лексики в художній літературі, виокремлює кілька основних функційних ролей використання військової лексики в письменстві: 1) відтворення реалістичності зображення подій: використання військової термінології дозволяє авторам створювати реалістичне та достовірне зображення воєнних сцен і ситуацій; 2) підкреслення драматизму та напруженості: специфічні терміни військової лексики можуть підсилювати драматизм сцен, надавати їм напруження та емоційність; 3) характеристика персонажів: військова лексика допомагає характеризувати персонажів, їхню військову дисципліну, навички й підходи до бойових завдань [1, с. 3].

На основі тексту «Берест» ми виділяємо дещо інші групи військової лексики за сферами вживання. Мовна об'єктивація аналізованого концепту здійснюється здебільшого через такі тематичні групи військової лексики:

– професійна військова лексика періоду Другої світової війни: *«Накривають ворожий дзот / своїми грудьми»; «Дав змогу нашим військам / підготувати плацдарм / для наступу / та подальшого оточення»; «Командир і заступник / політрука тієї ж роти»; «Треба було якнайшвидше ліквідувати прорив ворога»; «Твердо стояв / найвизначніший прапорonoсець / Великої Вітчизняної війни – / Олексій Берест»* та ін.;

– військові звання: *«Рядові лиш – як згасне атака»; «Хоч до цього погони носив лейтенантський»; «Задрибний у полковники»; «Генерал бадьоривсь і своїх підохочував»; «Політбюро, / Політпике. / Немов хто лапу – на кадик. / І маршалам політгаплук. / Випробування нележке»* тощо;

– військові назви на позначення тактичних підрозділів у війську для ведення бою: *«Розвідка все точно донесла. / На те ж вона і розвідка...»; «Знищення / шостої армії Паулюса»; «дивізія пішла»; «артилерія – Бог війни»; «Гойднувся до рейхстагу батальон»* тощо;

– військова зброя: *«Гранати не досягають цілі, / Кулями бетон не проб'єш. / А кулемет косить і косить»; «Атака на атаку... / Вал за валом... / Дзотівський кулемет не знає пощади»; «Автомат страшенно просить»* та ін.

Стосовно опозиції **свої** – **чужі**, то її лексичними репрезентантами в романі у віршах «Берест» А. Шкуліпи є такі номінації, зокрема й вторинні: на позначення **своїх** – *воїни, бійці, солдати, козаки, витязі, герої, люди зі сталі, Боги війни.*

Ось, скажімо, характеристика, воїнів-українців: *«Від героїв-українців / скоро буде ніде стати. / А од в'їдливих УПАвців / зовсім сон мій пропаде. / Не ховає навіть форма :/ козаки, а не солдати... / От же зілля невмируще!.. / Не затопчється ніде!»* [12, с. 177].

Для ідентифікації **чужих** використано такі номінації: *фашисти, вбивці, варвари, кати, окупанти, душогуби* та ін.

Висновки. Отже, концепт «військовий» в романі у віршах «Берест» Анатолія Шкуліпи належить до основних і має високий ступінь актуалізації й доволі розмаїту систему лексичної репрезентації. Вербалізація лінгвокультурних параметрів концепту «військовий» спирається не лише на традиційні, усталені номени, але й на новотвори, що віддзеркалюють ставлення українського суспільства до своїх захисників.

Незважаючи на різні типології галузей використання військової лексики, ми виокремили такі її види за сферами використання: професійна військова лексика періоду Другої світової війни; військові звання; військові назви на позначення тактичних підрозділів у війську для ведення бою; військова зброя.

Використання концепту «військовий» у творі А. Шкуліпи сприяє унаочненню історичних реалій одного із завершальних етапів Другої світової війни – штурму рейхстага радянськими військами в Берліні у травні 1945 року і підняття над куполом цієї споруди прапора Перемоги; додає тексту багатшаровості, емоційності та глибини. Завдяки означеному мовному засобу, авторові твору вдалося глибше передати атмосферу історичних подій, розкрити характери головних (Олексій Берест) і другорядних персонажів (сержанти Єгоров і Кантарія, Сталін, Жуков, Гітлер, Берія, енкаведисти, трудящий люд та ін.) і створити враження безпосередньої присутності реципієнта в подіях, що розгортаються на полі бою.

Мультикультурний діалог історії та сучасності в романі у віршах «Берест» А. Шкуліпи дає підстави стверджувати, що мовотворчість поета є своєрідним палімпсестом, цілісною динамічною системою, органічним сплавом мови та культури.

Перспективи дослідження вбачаємо у продовженні вивчення лінгвокультурних параметрів концепту «військовий» в інших творах і збірках поезій А. Шкуліпи (збірки «Озноб», «Навпроти» «Навстіж – як небеса»), написаних в останні роки.

Список літератури:

1. Бикова Т. Використання військової лексики у сучасній українській прозі (на матеріалі детективу Сергія Дзюби та Артемія Кірсанова «Позивний “Бандерас”»). *Вчені записки Таврійського національного університету. Сер. : Філологія. Журналістика*. 2024. Т. 35 (74). № 4. Ч. 1. С. 1–5.
2. Волік Л. А. Специфіка військової лексики в англійській мові. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14049372.pdf>.
3. Гайдук Г. В. Концепт як базове поняття когнітивної лінгвістики. URL: http://www.rusnauka.com/27_SSN_2012/Philologia/3_117439.doc.htm
4. Газуда О. Поняття концепту в сучасній лінгвістиці. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 22. Т. 1 : Мовознавство. Літературознавство, 2018. С. 40–44.
5. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
6. Литовченко І. О. Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд) : монографія / за ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2016. 206 с.
7. Лукіяничук Ю. О. Способи класифікації військових термінів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2017. Вип. 66. С. 65–67.
8. Мельник П. П., Юрковська М. М. Визначення поняття військової лексики та підходи до її вивчення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 4. С. 138–144.
9. Мельничук О. Д. Концепти як елементи семантики тексту. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/8783/97>.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
12. Шкуліпа А. Г. Берест : Роман у віршах. Київ : Вид-во «Рада», 2011. 578 с.
13. Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. Chicago. University of Chicago Press, 1980. 260 p.

Kuzmenko V. I. LINGUOCULTURAL PARAMETERS OF THE CONCEPT “MILITARY” IN ANATOLII SHKULIPA’S VERSE NOVEL “BEREST”

The study draws upon contemporary cognitive linguistic frameworks to investigate the structural and semantic configuration of the concept as a mental construct with high informational density, functioning as a fundamental unit in the processes of human cognition and linguistic categorization.

The research supports the theoretical position advanced by Oleksandra Hazuda, who emphasizes the multidimensional and dynamic nature of concepts. In this perspective, a concept is viewed as a mental-linguistic formation with culturally and historically conditioned semantics, realized through language in the course of cognitive and communicative activity. Such an approach situates the concept of military within the broader semiotic space of national and cultural identity.

This article presents a linguocognitive and linguocultural analysis of the conceptual domain military as represented in Anatolii Shkulipa’s verse novel “Berest” (2011).

The core of the analysis focuses on the lexical-semantic field of military discourse within the poetic narrative of Berest. It is established that the impetus for the work’s creation was the official posthumous recognition of Oleksii Berest as a “Hero of Ukraine”. The narrative is structured not as a sequence of isolated episodes, but as a coherent and ideologically charged poetic text, enriched by lyrical digressions, authorial metareflection, and philosophical commentary.

The military vocabulary employed in the text is subjected to functional and thematic classification. The study distinguishes the following lexical subsets :

Terminology of the WWII-era professional military register,

Lexemes denoting military hierarchy and rank structures,

Colloquial and substandard forms including jargon and military slang,

Directive and command lexicon used in tactical communication.

The author’s deliberate use of established nomenclature for combat units – such as “the army”, “division”, “battalion”, squadron, “airmobile forces”, “infantry”, and “artillery” – serves not only as a means of historical contextualization but also as a cognitive marker, contributing to the authentic reconstruction of the military worldview within the poetic framework.

Ultimately, the article posits that Shkulipa’s work exemplifies the integration of conceptual metaphor, military discourse, and cultural memory, with the concept of “military” functioning as a key semiotic and ideational axis of the text.

Key words: conceptual analysis, cognitive linguistics, military discourse, poetic narrative, terminological classification, linguocultural representation.